

על דרכו של מהר"ש ליברמן בחקר תורת ארץ-ישראל

דוד רוזנטל

לפני עשרים שנה — בתשכ"ג — כשמלאו למורנו הרב שאול ליברמן ששים וחמש שנה, כתב אדוני אבי, הרא"ש רוזנטל, מאמר ארוך על דרכו של מהר"ש ליברמן במחקר התלמוד, וקראו בשם 'המורה'.¹ את מאמרו זה פתח במלים:

אלו באתי לכתוב כאן הערכה מקיפה, ראוייה לשמה ולשמו של מפעלו התלמודי הכביר של מהר"ש ליברמן — לא זו בלבד שלא הייתי מספיק אלא אף לא הייתי כדאי, שכן לסקירה כזו צריך אדם להיות בקי בכל חדרי תורה כמהר"ש ליברמן עצמו. ואם הוא, שהכיר את מהר"ש ליברמן במפולש, סייג עצמו כך — אנן מה נענה אבתריה? ואם מי מכס רוצה באמת לדעת משהו על דרכו במחקר, יואיל לקרוא את מאמרו זה. מכוח המאמר באתי לכאן היום, ובזכות הכותב הכרתי את מהר"ש ליברמן ז"ל.

בספרו, 'יוונים ויוונות בארץ-ישראל',² הצביע מהר"ש ליברמן על הדרך הטובה ביותר לבדוק מה ביקש העם בתקופת המשנה והתלמוד לראות באדם, מה היתה השקפתו על המידות הטובות שאדם מישראל ראוי לו לשאוף אליהן, והדרך היא: בדיקת הקברים היהודיים בארץ-ישראל, לראות אילו מידות טובות ייחסו לנפטרים — על גבי המצבות הקרות — קרוביהם אחריהם.

* הדברים ניתנים כאן כמות שנאמרו — במלאות שלושים לפטירתו — באוניברסיטת בר-אילן, עליהם נוספו ציוני מקורות.

1 Proceedings of the American Academy for Jewish Research, XXXI (1963) (החלק העברי), עמ' א-סה.

2 ירושלים תשכ"ג, עמ' 52.

דומה, שאין דרך טובה יותר שתוביל אותנו לדרכו של מהר"ש ליברמן ז"ל במחקר התלמוד, מאשר לצאת בעקבותיו — ועל-פי המלצתו — ולשמוע מה ראה הוא בחכמי ישראל. ואילו מידות טובות בריר לעצמו כשהספיד את חכמי מחקר התלמוד.

אף שלא היה זה מעין מלאכתו, בכל זאת סקירה אחת נתפרסמה על-ידו, ממנה ניווכח עד כמה נכונה השיטה, כשכל מלה שקולה ותואמת להפליא את דמותו של מהר"ש ליברמן עצמו — והרי הוא היה אמן הקיצור, וזה לשונו:

נתייתמנו, נתייתם המקצוע, נתייתם הדור.

הלך מאתנו גדול בתורה ובמדע מיוחד במינו. לא הניח אחריו לא כמותו ולא בדומה לו. בדור שרבו בו המגבכים ביבש, התבסמה העין בראותה בינינו חכם מקורי, גדול בתורה. הוא הכיר את המקורות שלנו מבפנים ומבחוץ. לא היה מקום קשה בתלמוד הירושלמי שלא עמד עליו ושלא יגע למצוא לו פתרון המתקבל על הדעת. ידיעותיו בספרות יוון ורומא לא באו מתוך מילונות ולא מספרי עזר, אלא מן העסוק והעיון במקורות עצמם, וקל וחומר לספרות הרבנית מבלי לומר דיו, תמיד ובכל מקום דן כאדם הבא מבפנים. הוא לא השגיח כלל לא בדרך הרוכ ולא בדעת הרוב, לא נתן דעתו 'לא לרשע מקנא, לא לטירון מבולבל ולא לחסיד מטומטם קופא על שמריו' ולא חשב אלא על 'השרידים אשר ה' קורא' ואף הרוב לא הכיר אותו ולא הכיר בו כראוי וכיאות, אבל 'השרידים אשר ה' קורא' הם ובוראם הכירו את כוחו. הלך מאתנו אדם גדול ותכם שהשאיר חלל ריק בעולמנו.³

במקום אחר, באזכרה למורו ורבו הרי"ן אפשטיין ז"ל, ציין שכדי לעמוד על מלוא קומתו של האיש, יש לשאול את השאלה, מה היה מחקר התלמוד עד ימיו — וכמה נשתנו פני המחקר משבא מהרי"ן אפשטיין? ובמשפט אחד שכתב בספרו 'ספרי זוטא'⁴ תמצת את הערכתו: 'אדם גדול, אבי המחקר של המדע התלמודי המדויק... האמת היתה יקרה לו, ולא נשא פנים לשום חכם'. אנו, שעוסקים כאן בדרכו של מהר"ש ליברמן במחקר התלמוד ושואלים בעקבותיו מה היה מחקר התלמוד עד שבא מהר"ש ליברמן וכמה נשתנו פני המחקר משבא, לא נוכל שוב שלא לסייג את דברינו ונאמר מכתחילה: מוקדם מדי לתאר הר גבוה זה בתורה. וכמי שעומדים לפני ענק, קרובים אנו אליו יותר מדי מכדי שנסקור אותו בסקירה אחת, ואפשר שנראה רק מה שכנגד עינינו, פרט פה ופרט שם. רק לכשירחק הזמן וככל שנתרחק מדמותו וכל כמה שנעיין ונחזור ונעיין בתורתו, יופיעו לפנינו פרטים נוספים וחדשים — עד שנראה את ענק הרוח במלוא קומתו.

אם מהר"ש ליברמן הגדיר את מורו הרי"ן אפשטיין כ'אבי המחקר' של המדע התלמודי המדויק, נאמר אנו שמהר"ש ליברמן הביא את המחקר לכדי שלמות. שלמות — שאילו לא ראינו בעינינו כיצד היא מקוימת לפנינו הלכה למעשה, לא היינו מאמינים שתהא אפשרית; קל וחומר שלא תהא מתמצה באיש אחד. שלמות זו באה לידי ביטוי בשניים: במה שלמד וקלט כל חייו עד שהשלים — מחד, ובמה שכתב — לאחר שעבד וצירף בכור מחשבתו — מאידך.

הרבה חכמים בדורות שלפנינו עסקו בתלמוד, כל אחד בתחומו, במפעלי-חיים. ואם נציין רק

3 המכון למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א, עמ' 13.

4 נויארק תשכ"ח, עמ' 135.

על דרכו של מהר"ש ליברמן

מעט מן האחרונים, כדוגמת רח"י קוסובסקי, באוצר לשון המשנה, התוספתא והבבלי; רנ"ג רבינוביץ בדקדוקי סופרים; ר"ד רטנר באהבת ציון וירושלים; רב"מ לוין באוצר הגאונים; ר"ל גינצברג באגדות היהודים; קוהוט, לוי וקראוס במילונים התלמודיים; ר"מ כשר בתורה שלמה, ובלא לציין חכמים שעסקו בהוצאה לאור של ספרי הראשונים ובתיאור שיטתם, בחכמים שהתמחו בהיסטוריה של תקופת המשנה והתלמוד, בגיאוגרפיה ובארכיאולוגיה; וכל זאת רק בתחום התלמוד עצמו, בלא להזכיר תחומים משיקים בזמן ובמקום — כל הספרות הקלאסית של חכמי יוון ורומא, כתבי הנוצרים, השומרונים, הקראים, ולהבדיל — הפייטנים.

כל אלה — כל אחד בנפרד וכולם ביחד — היו בו במהר"ש ליברמן. וכדי שלא ישמע כאן הדבר כגוזמה, יעידו כל מי שהכיר אותו וכל אותם חוקרים שיצאו מגדרם בשנת תשכ"ג בעיתון 'הדאר'⁵ לתאר את ליברמן, כל אחד בתחומו.

ומי מאתנו אינו יודע כמה יגיעה יגעים אנו ללמוד מסכת אחת מן התלמוד, אפילו בלא כל הראשונים והאחרונים, ומהר"ש ליברמן שלט בכל התלמוד בבבלי כבירושלמי שליטה קונקורדאנצינית.

כפעם הראשונה ראיתי זאת כשביקרתי אצלו בשנת תשכ"א עם אדוני אבי ז"ל ואמי שתבדל לחיים ארוכים — כשהיה נופש ב'אי שלו' — בכרם מרתה שבמזרח ארצות-הברית — והיתה דעתו זתוחה עליו. הוא אז התלונן שהוא מתחיל לשכות. היינו צריכים לקרוא לפניו צירוף של שתי מלים בירושלמי, והוא היה אומר באיזו מסכת, באיזה פרק, באיזה דף, באיזה עמוד ו... באיזו שורה. ועוד התלונן שגירסא דינקותא מתגברת עליו והוא זוכר עכשיו את הבבלי יותר מן הירושלמי.

ולפרשני התלמוד, ראשונים ואחרונים אדגים גם כן במעשה, שהרי ה'מעשה' היה כל-כך חביב עליו: לשנים, כשטיילתי אתו ברחוב בן-יהודה בירושלים, נכנסנו לחנות-כובעים, והיה שם אברך משי שהיתה בו קצת יותר משמינית שבשמינית. כששמע שהנכנס הוא פרופ' ליברמן, ניגש ואמר: 'אפשר לשאול את כבודו שאלה?' ושאל מה ששאל מסוגיה בראש מסכת כתובות. ומהר"ש ליברמן ענה לו: 'אם אתה כבר שואל את קושיית ה'פני יהושע' אשיב לך את תירוצו'... מהר"ש ליברמן לא השתמש בקונקורדנציה לירושלמי. אבל כיום ניווכח לראות שכשכתב, למשל, בתשכ"ח⁶ 'המלה "ביזרא" שבירושלמי חשודה, ולא מצאתיה בשום מקום אחר בירושלמי' — כיוון לאמת. כמו שמתברר עכשיו מכרך ב של אוצר לשון הירושלמי. וכאלה רבים. גם לעבודתו של רטנר, הבאות מהירושלמי בספרי הראשונים לסדר זרעים ורב מועד, לא נזקק מהר"ש ליברמן. היתה בידו — בשולי גליונות הירושלמי שלו — רשימה מלאה יותר. זאת יווכח, כל מי שיעיין בספרו 'ירושלמי כפשוטו' למסכתות שבת, עירובין (שעליה לא כתב רטנר) ופסחים וימצא תכופות: 'עיין רטנר, ויש להוסיף'... ורשימתו כוללת כל הירושלמי כולו — כמו שיתגלה עכשיו, כשיצא לאור 'ירושלמי נזיקין', למעיין בפירושו בסוף המהדורה.

וכך היה בידו להשלים כל אחת מן העבודות שמניתי. אבל אזכיר כאן אחת לפחות. הימים הראשונים שישב בירושלים, היו ימים שהחלו להוציא ספרי ראשונים על-פי כתבי-יד שנתגלו

5 הדאר מב, 23 (י"א בניסן תשכ"ג).

6 לשוננו, לב (תשכ"ח), עמ' 101.

בספריות העולם. בשנת האבל של הרב קוק ז"ל, תרצ"ה-תרצ"ו, ישב בראש 'מכון הרי פישל' והדריך תלמידי-חכמים בהוצאתם לאור של ספרי ראשונים למסכת מועד קטן. ואף שהיו כבר נסיונות בודדים להדיר ספרי ראשונים,⁷ מכל מקום היה זה מהר"ש ליברמן שלימד את חכמי ירושלים את דרכי ההדרה, כתיבת ההערות והמבוא. ואקדים ואציין כבר כאן, שתלמידי תלמידיהם של אלה גמלו לו רעה תחת טובה. שכן יש מביניהם שמוציאים כיום לאור ספרי ראשונים, משתמשים בספרו 'תוספתא כפשוטה' על כל צעד ושעל, מבלי להזכיר את שמו בהערותיהם. כך, למשל, בספר 'חידושי ר' דוד בונפיד לפסחים', הביא המהדיר את דברי מהר"ש ליברמן ככתבם וכלשונם שכתב אליו במכתב, בלא לציין את שם הכותב אלא רק: 'להבנת הענין על בוריו נביא בזה דברי חכם מובהק אחד שביאר דברי רבינו בדברים הנכוחים הבאים'.⁸ ולא עוד אלא שלאחרונה הוציא מכון הרי פישל עצמו צילום ממהדורת הראשונים למועד-קטן הנ"ל, והשמיטו את ההקדמה של מהר"ש ליברמן והקדמות הרבנים⁹ שם, והתעטפו באיצטלא לא להם. וזהו שכתב: 'ואף הרוב לא הכיר אותו, ולא הכיר בו כראוי וכאות'. אבל הוא ז"ל אמר לי בזמנו: 'אם המהדיר היה חוזר ושואל אותי, הייתי משיב לו'. ואף זה על-פי מה שציטטתי לעיל: 'הוא לא השגיח כלל לא בדרך הרוב ולא בדעת הרוב ולא נתן דעתו לא לרשע מקנא וכו' ולא חשב אלא על השרידים אשר ה' קורא. כדאי לציין — לסיכום חלק זה — את הערתו החוזרת בכרכי התוספתא: 'רשימה מפורטת של הספרים העבריים הנזכרים בספרי (והם כמעט כל מה שנדפס מספרי המחברים שהיו לפני זמן הדפוס) ושל ספרים שנכתבו בלעז תבוא אי"ה בסוף החיבור'. ואין צריך לומר לכל מי שעייין בספריו, שיש כאן לשון המעטה, שהרי ספריו מלאים מספרי האחרונים, למן מרן ר' יוסף קארו ועד לאחרוני האחרונים, בלא שהזכרנו את ספרות המחקר וספרי ההיסטוריה, ובתוכם שורות שורות של כתבי-עת, ספרי-יובל וקבצים. 'עד אשר כמעט נאמר בו: וכמוהו לא היה מלך לפניו, כמנהגו וכדרכו'.¹⁰ והרי רבותינו הראשונים לא היו לפניהם כל אותם ספרים שהיו לפניו.

וכדי לשבר את האוזן מי היה ליברמן הקלאסיקאן, אקרא בפניכם כמה משפטים ממה שכתב עליו אחד מן הגדולים שבחוקרי היונות והביזאנטין בדור האחרון, אנרי גריגואר, וזה לשונו: הנני חוזר ומדגיש, שלא באנציקלופדיות, וכל שכן לא במילונים וספרי שימוש, אתה יכול למצוא את המלים והעניינים שבכוחם עלה בידו של ליברמן להפיץ אור על קטעים סתומים וחתומים מרובים כל כך... רואה אני חובה להכריז על הערכתי הכנה להבנתו הטובה של היוונית, של כל שכבות השפה היוונית. הרי הוא משתמש עד להפליא בפאפירוסים, באפוקריפים, בספרות המרטירולוגית ובסיפורי חיי הקדושים של הנצרות. מכיר הוא את האפיגרפיה היוונית של עובדי אלילים, הנוצרים והיהודים. בן בית הוא בקובצי המימרות והפתגמים העתיקים וגם ביוונית החדשה. בכל עניין הוא מכוון את חקירתו לספרות הלטינית, ולא רק לספרי החוק שלה. ואחרון אחרון, יודע הוא ללקוט

7 כדוגמת החלק הראשון של ספר הראב"ה שהוציא לאור א' אפטוכיצר, ברלין תרע"ד.

8 חידושי ר' דוד בר' ראובן בונפיד על מסכת פסחים, ירושלים תשל"ח, עמ' שסג.

9 רי"א הלוי הרצוג, ר' איסר זלמן מלצר, ר' יעקב משה חרל"פ, ר' מאיר בראילן, ר' דב קוק.

10 'המורה' (לעיל, הערה 1), עמ' א.

על דרכו של מהר"ש ליברמן

הרבה משדות האמונות הטפלות מעשי הכשפים והאסטרולוגיה שכל החיבורים עליהם הן הספרים הקלסיים של הזמן העתיק והן אלה של ימינו מצויים תמיד על ידו.¹¹ בקיאות שלמה זו בכל התחומים, שאותה היה מרעיף בשפע על כל מי ששאל אותו בכתב או בעל-פה, נעלמה עתה מעיני כל חי – את כולה לקח עמו אלי קבר. ואף-על-פי-כן, לא זה עיקר דמותו של מהר"ש ליברמן. עיקר גדולתו הוא המזיגה של כל מה שקלט אל תוכו וצירף אותו בתלמודו עד שהעלה אותו על הכתב.

הרבה פעמים שאלתי אותו כיצד הוא עובד? כלום לומד אדוני מסכת עם הראשונים על הסדר, ואחר-כך אחרונים, ולאחריהם מעיין בספרי המחקר? לאחרונה, כשקראתי איתו הגהות לתוספתא נזיקין, שוב ראיתי שאין מקום לשאלה מעין זו. כל הספרות כולה – בשלמותה – היתה מתנגנת אצלו כמאליה, ממש 'סימפוניה'. והוא כמנצח מגביר כלי אחד על חביריו ומשתק אחר, וכולם יחד משמיעים כהרמוניה את הפירוש החדש. ויש שכלי יעמוד בתזמורתו וינגן אך פעם אחת וצליל אחד בלבד.

כשם שהשלמות באה לידי ביטוי בצירוף ובמיוזג של כל התחומים, כך התבטאה גם בסייגים שסייג עצמו ובאיפוק שנהג בדבריו. הוא בפירושו – ובראש וראשונה ראה עצמו פרשן – צינן את פירושי הראשונים והאחרונים בכך שמזג אל תוכם את שיטות המחקר ותוצאותיו. אבל מאידך היה מספיק רחוק מ'אבי המחקר', כדי שלא יכווה בלהט הראשוניות של יישום הביקורת בחקר המקורות שאותם בא לפרש. וכך כותב הוא על הפרשנות התלמודית:

בפירוש הארוך שולטת נטייה להציע את הפירוש שבתלמודים ובספרי הגאונים עד מיטב ספרי האחרונים. היה כאן נסיון לברר וללבן את הפירושים שיצאו מרבנותינו הגדולים.¹² ואילו את השיטות המדעיות חילק לשניים. הוא קיבל ושיפץ את הביקורת הנמוכה. תרומתו לביקורת הנוסח, ללשון המקורות, ולהכרת ההקשר הספרותי וההיסטוריו-ראלי היתה כבירה והיא תוארה בפורטרוט במאמרו הנ"ל של אדוני אבי,¹³ ואין טעם לכפול הדברים. מאידך הסתייג מעט מן הביקורת הגבוהה, זו המפרידה מקורות על-סמך תוצאות הביקורת הנמוכה. וכך כתב: אין להפריז בשיטת הפרדת המקורות כדי לתרץ וליישב בה את כל ההדורים והעקולים השיטה היא נכונה, אבל איננה קמיע ולחש להבריח בו את כל הספקות והקושיים. דרכי המחקר אינן אלא כלי אומנות ביד אומן. כשהכלים נופלים לידי הדיוטות, הרי בכלים יכולים לקלקל ולחבל הרבה יותר מאשר בידים ריקות.¹⁴ ואמנם ליברמן עצמו השתמש בביקורת הגבוהה ודוגמאות לכך נאספו אף הן ב'המורה' עמודים לד-נב.

דומה היה, כמי שכל הפרשנות במשך כל הדורות באה לפניו למשפט, והוא שומע עדותו של כל אחד ואחד, שוקל ומוציא משפט. ולא בכדי מסיים הוא את מבואו לכל סדר במלים: 'זיהי רצון

11 ראה הדאר (לעיל, הערה 5), עמ' 880.

12 תוספתא כפשוטה, מועד, ג, מבוא, עמ' יג.

13 'המורה' (לעיל, הערה 1), עמ' טו-לד.

14 ראה לעיל, הערה 12.

שיודע האמת שחותמו אמת יגלה לנו את האמת'. והוא אף מוציא משפט עליהם. הוא נהג בכבוד ובאיפוק כלפי רבותינו הראשונים ולא שש כחוקרים של ראשית חכמת ישראל למצוא אצלם טעויות. וכך הוא מכריז:

ונקוט האי כללא בידך, אם בא תחת ידך פירוש במשנה מאחד הראשונים ואין אתה יודע מה טיבו, אל תפליגנו לדבר אחר, שהרי כמה פירושים חדשים נמסרו לרבותינו ז"ל בקבלה והם משוקעים בירושלמי.¹⁵

הוא הכיר בערכו של אדם שבא לפרש טקסט לראשונה, אבל דווקא בשל כך החמיר דינו עם פרשנים מאוחרים, והם יצאו ממנו כשידים על ראשם.¹⁶

הוא התייחס אל ספרו הגדול 'תוספתא כפשוטה' כאל היכל — היכל האמת — אליו ייכנס כל מי שאמר פירוש נכון (ומי שיערוך פעם מפתח לשמות האנשים שנזכרים שם, מן הדין שיתן אל לבו גם מי לא נכנס שם). הוא לא נשא פנים לאיש; כשם שהקפיד להביא דבר בשם אומרו, כך לא נבהל לבטל דברי חכמים קרובים לו שאת דבריהם דאג לפרסם ברכים. וכך הוא כותב: 'לפני יותר מארבעים שנה כשהייתי תלמיד האוניברסיטה ולמדנו את אוזבויוס, העיר מר אלעזר גלובוס ז"ל על התנחומא הנ"ל'.¹⁷

את ספרו של בעל 'קרן אורה' הוא מרבה לצטט, אבל את ייחוסו אליו הוא מציין דווקא כשדוחה את דבריו: 'הרי ברור שלא כהחלטת זקן זקני הגאון בעל קרן אורה ז"ל...¹⁸ ועל ר' דוד פארדו, בעל 'חסדי דוד', אמר לי פעם: 'לכשאפטר מן העולם, אחרי מאה ועשרים, יבוא בעל חסדי דוד להקביל את פני — שעשיתי הכל כדי לפרסם דבריו ברכים'. ובטוח אני, שאם אמנם בא ר' דוד פארדו לקראתו, באו יחד עמו רבים רבים מחכמי ישראל, מהם תנאים ואמוראים, ראשונים ואחרונים. ומי אם לא הוא ז"ל יהיה לכתוב את המשפט הבא:

בדברי המפרשים האחרונים (משתי המאות האחרונות) נהגתי דרך אחרת, בכל מקום שדברי האחרון נראו לי כנכונים בעיקרם, אע"פ שהם צריכים תקון הוכחה וביסוס, לא מסרתי את דבריו ודעתו ממש, אלא הכנסתי את שלי בשלו ויחסתי הכל לו, וכל הרוצה לדעת בדיוק את דבריו, צריך לבדוק במקור.¹⁹

מהר"ש ליברמן סייג עצמו לחקור ולפרש את תורת ארץ-ישראל. הוא לא הרבה לחקור את תורת בבל, אף-על-פי שזו היתה מונחת אצלו מאז — גירסא דינקותא — והראייה: הוא לא נתן אל ליבו ללמוד את השפה והתרבות הפרסית. ואף שמביא הוא מדי פעם מספרות האַנוֹסְטָא הרי זה תמיד בשמם של חוקרים אותם שאל.

כדרך שסייג עצמו מלחקור את התלמוד הבבלי — אף שכל עניינו בירורי הלכה על-פי שיטת ארץ-ישראל ובבל — מנע עצמו מלדון גם בעניינים הנוגעים הלכה למעשה, אלא אם כן זו נוגעת לפירוש הירושלמי.

15 במאמרו 'משנת ראשונים', תלפיות, כ, חוברת ג-ד (תש"ה-תש"ו), עמ' 378.

16 תוספתא כפשוטה, זרעים, א, מבוא, עמ' טז, וראה שם הערה 14. ועכשיו בהקדמתו לירושלמי נזיקין (בדפוס) על אחד מפירושי האחרונים: 'ללמדך שאין לך ספר שאין בו אפילו דבר אחד נכון'.

17 תוספתא כפשוטה, נשים, ח, עמ' 703; וראה כדוגמתו שם, ז, עמ' 548.

18 שם, עמ' 643. וראה מה שכתב לאחרונה בספר היובל לו. בן-חיים ירושלים תשמ"ג עמ' 330.

19 ירושלמי כפשוטה, מבוא, עמ' כה.

על דרכו של מהר"ש ליברמן

אגב מאמרו 'על מפרשים קדמונים לירושלמי'²⁰ הביא את כללו של העיטור, ואף של הרמב"ן, שהצירוף 'כך אנו אומרים' בכל מקום בירושלמי פירושו 'בתמיהא'. ואסף שם עשרים ותשע (!) מובאות מכל הירושלמי לאשש את הכלל. והנה ציין — וכמעט בשתיקה — שב'בית-יוסף' על טור אורח-חיים, סימן תקנ"א וכן ב'שולחן-ערוך' שם, פסק על-פי הירושלמי, אבל פירש בניחותא.

ואם בהלכה עסקינן, נציין מאותו מאמר לענייני דיומא. שם כתב (עמ' רצט): 'הארכנו בכל זה, מפני שלפי פירושו מתבטל יסוד המנהג לשאת נשים בל"ג בעומר'! ועוד חצי-הערה בעניין הלכה למעשה: בהלכות הירושלמי לרמב"ם כתב: 'ורב נכבד וחשוב... השתמש בתשובת מהר"ן' לב שם, כסניף להתיר אשת איש. במכתבי לרב זה טרחתי להסביר לו את דברי מהר"ן לב... וגם את דברי הרמב"ן לקידושין... מתשובתו אלי ראיתי שבחינם טרחתי...²¹ עי"ש!

אבל גם בתורת ארץ-ישראל נמנע מלכתוב חיבורים כוללניים. ואף מאמריו, כמו 'א"י במאה השלישית והרביעית'²²; 'המרטירים של קיסריה'²³; 'רדיפת דת ישראל'²⁴ או 'ארץ ישראל ויהדות העולם בתקופת המשנה והתלמוד'²⁵ (שלימים קראו: 'כך היה וכך יהיה')²⁶, שעל-פי כותרתם היית מצפה לסקירה כוללת, עיקרם פירושים למקורות.

הוא קיבל על עצמו להאיר מקומות קשים לפתרון בספרות ארץ-ישראל. את איסוף החומר הידוע מכבר, בצירוף המקורות החדשים שביאר, לכדי תמונה כוללת השאיר בידי אחרים. כלל זויה נקוט בידו — ואף זאת מתוך חישוב צעדי חזמונו — כל מה שיכול להיעשות על-ידי אחר, חבל לבזבז עליו זמן, שעה שאפשר לנצל לפרש עניינים שידע שרק הוא יכול לפצחם. איפוק זה במחקריו העמיד כנגדו מבקרים, אבל הוא בשלו: שלא לחזור על הידוע.

הוא ראה לפניו את ארץ-ישראל של ימי המשנה והתלמוד כתמונה שלמה עשויה פסיפס, אלא שהפסיפס הזה ניזוק במשך השנים, אם על-ידי אבנים שנלקחו ממקומן והוסעו למקום רחוק, או שצבען של האבנים הועם. תפקידו היה להחזיר את אבני הפסיפס למקומן ולהשיב להן את זוהרן. ועל כן מצאנו אותו עוסק מראשית דרכו בדליית מאמרים ואגדות שלא נמצאו במקורותינו אבל שוקעו בספרים חיצוניים. לשם כך הסתער, כשהוא מצויד בכל כליו שהכשיר לכך, על הספרות היוונית, הנוצרית, השומרנית והקראית, על מנת להחזיר אבדה לבעליה ולהשיב עטרה ליושנה. כדי שהתמונה תחזור ותהיה שלמה, ובסייג הבא, עליו הוא מכריז כבר מראשית צעדיו: מתפקידנו לשלות משם את הדברים המובאים מספרות חז"ל, ללמוד מהם מה שאפשר

20 ספר היובל לאלכסנדר מרכס, ניר-יורק תש"ו, עמ' רצ.

21 הלכות הירושלמי לרמב"ם, עמ' יג, הערה 109.

22 *Jewish Quarterly Review*, XXXVI-XXXVII (1946) ונדפס מחדש בספרו *Texts & Studies*, New-York 1974, pp. 112

23 *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*, VII (1944), pp. 395

24 ספר היובל לשלום בארון (החלק העברי), ירושלים תשכ"ה, עמ' ריג.

25 קובץ הרצאות לזכר משה (מוש) חביב ז"ל, תל-אביב תש"ל.

26 קהדרה, יז (תשרי תשמ"א), עמ' 3.

ללמוד, להחזיר את ההלכות, האגדות והמנהגים למקורם הראשון שמהם לוקחו, ולפדות אותם מן המקומות שנשכו שם.²⁷

וכך הוא חוזר כשלושים שנה אחר-כך במאמרו על ספרו של יוליאנוס מאשקלון, על חוקי פלסטינה ומנהגיה:

אנו לא באנו כאן להשוות את חוקי יוליאנוס לחוקים שלנו. יש בהם דמיון רב, היושר האנושי בדרך כלל שוה הוא אצל עמים בעלי תרבות השרויים בשכנות, מענייננו הוא להוציא מתוך הספר דברים העשויים לעזור לנו בהבנת המקורות שלנו.²⁸ עם זאת הוא מציין שם – בקשר לחוקי הבנייה – בעניין חסימת מראה של נוף יפה על-ידי שכן: מכאן שאדם מחוסר תרבות יהודית שאינו מכיר יפה את הערך ההיסטורי של שרידי העתיקות שלנו, כל יחסו את המחזה בפני אדם מישראל בן תורה ומשכיל. ולא יסתיר ממנו את המראה על שרידים שמעוררים בו זכרונות מן העבר החקוקים והמשרשים עמוק בנשמתו. כן מחייב אותנו היושר האנושי שהיה רווח כארץ בזמן מן הזמנים.²⁹ העיסוק בספרות החיצונית לכשעצמה אינו מלאכתו, פרט למקרים שהיא נוגעת לפירוש מקורותינו, אף ש"חטא" גם בזה. כך נמצא למשל דיון בגלגולי-נוסח בתרגום השבעים³⁰ או דיון פילולוגי מעמיק בגלגולי אגדות מקראיות מספרות חיצונית לספרות הסלאבית על כל הסתעפויות ענפי כתיב-היד שלה, שעה שהן באות לפרש מאמר בהלכה או באגדה.³¹

אלא שלפעמים תמצא תיקונים ובירורי-נוסח גם בספרות יוון ורומא לכשעצמם. במבוא לספרו 'יוונים ויוונות', עמ' ט הוא כותב: 'אף על פי שאחת המטרות העיקריות של הספר הוא ביאורם והארתם של דברי התלמוד במסגרת התנאים התרבותיים של העולם היסודי תיכוני – הרי נזרע דרך אגב אור על כמה טכסטים יווניים ורומיים'. ויש ותמצא שהוא מקיים נוסח בדברי פליניוס ('תולדות הטבע'), שפילולוגים קלאסיים ביקשו להגיהו, על-פי מקורותינו.³² וכך הוא רותם כל חומר ספרותי אפשרי שנוגע לתורת ארץ-ישראל למרכבת הפירוש. וב'תוספתא כפשוטה' הוא מודיע: 'חשיבות ספר פליאתה של מרקה השומרני בשביל אגדת חז"ל נידונה בראשונה בקונטרסים של ר"ח ילון ח"א (טבת תרצ"ח) עמ' 49 ואילך ולכשתבדוק מי הוא זה שהעמיד על חשיבותו, תמצא מאמר מאת ש. ליברמן...³³

וכאמור מאיר הוא מקורות שנתעמעמו. המקורות התנאיים והאמוראיים משקפים חיי יום-יום של ארץ-ישראל, החל מסדרי הבית והעבודה, דרך בית-המדרש, מוסדות-ציבור ומשפט, ועד למפגש התרבותי בין היהודים לעולם האלילי הזר הסובב אותם. ליברמן ירד לפרש את כולם.

על ר' עקיבא נאמר שר' יהודה הנשיא היה קורא לו 'אוצר בלום':³⁴

27 שקיעין, ירושלים תרצ"ט, עמ' 8.

28 תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 401.

29 שם, עמ' 417.

30 תוספתא כפשוטה, נשים, ח, עמ' 727.

31 'זניחין', תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 42.

32 'המורה' (לעיל, הערה 1), עמ' יא; תוספתא כפשוטה, מועד, ג, עמ' 83.

33 תוספתא כפשוטה, נשים, ח, עמ' 648.

34 אבות דרבי נתן, יח, מהדורת ש"ז שכטר, ווינא תרמ"ז, עמ' לד.

על דרכו של מהר"ש ליברמן

למה ר' עקיבא דומה? לפועל שנטל קופתו ויצא לחוץ. מצא חטים מניח בה, שעורים מניח בה, כוסמין מניח בה, עדשים מניח בה. כיון שנכנס לביתו מברר חטים בפני עצמן שעורין בפני עצמן פולין בפ"ע ועדשים בפ"ע. כך עשה ר' עקיבא — ועשה כל התורה טבעות טבעות.

דומה, שמהר"ש ליברמן חזר והלך בעקבות ר' עקיבא, וכשיחזרו את חיי היום-יום בארץ-ישראל שב ונטל מתורתו של ר' עקיבא את החטין, השעורין, הכוסמין, והעדשים — חזר והניח כל אחד במקומו הראשון. בפירושו לריאליה, כמו בפירושו להלכה ולאגדה על לשונם ונוסחם, הוא מחזיר כל אחד למקורו. הוא מעמיד את הנוסח הנכון, הוא מבאר את המלה, בין שהיא עברית, ארמית או יוונית-רומית, כמתכונתה, ומהם עולה לבאר משניות והלכות כנתינתן. ואם תשאל, במה יודע שפירושו שלו נכון? צא וראה כמה הרבה מהגהותיו בנוסח נתאשרו לאחר-מכן על-ידי כתבי-יד שנמצאו. ולא רק הגהת קוצו של יו"ד, אותיות שנצטרפו, מלה או משפט, אלא אף אותה הלכה טז בפרק ג של מסכת מכות ירושלמי, שמהר"ש ליברמן ליקט ודיבק ושיחזר ממקורות שונים³⁵ נמצאה מאוששת על-ידי קטע-גניזה שפרסם וידר,³⁶ ושבועקבותיה, שיחזר אחר-כך את כל הפרק כולו החסר בדפוסים.³⁷ וזו וודאי מלאכת מחשבת של אומן העוסק בביקורת התלמוד. ואילו באוצר לשון החכמים, כבר הכריז פרופ' קוטשר,³⁸ שעל-פי חקירותיו של מהר"ש ליברמן, יש לתקן, לשנות ולהוסיף אלפיים וחמש מאות מלים באוצר המלים של חז"ל — וזאת על-פי 'אומדן זהיר' שלפני עשרים שנה. ואף כאן ולדוגמא בלבד: המלה 'שווה' בארמית-ארצישראלית נתפרשה על-ידו בהוראת 'תיכף ומיד' כשהוא מצרף להוכחותיו את לשון הפייטן ב'אקדמות מלין'.³⁹ לשנים, במהדורתו העברית הוא מודיע: 'וכן נמצא עכשיו במכתבי בר-כוכבא די תשלחון לי... שוה'.⁴⁰

ובריאליה — הוא מחזר אצל כל בעלי האומניות. אין מלאכה שהיא בזויה בעיניו. הוא בודק את בתי עבודה-זרה,⁴¹ קירקסאות איצטדינין ומאזין לקולות החיות.⁴² נכנס אף לבתי-המרחצאות ומרקיד שם את הליצנין⁴³ כשם שרק לאחרונה הרקיד את כל סוגי אבני-הריחיים שבארץ-ישראל⁴⁴ — והכול כדי לפרש כדבריו: 'משנה קשה כברזל'. הוא מטייל ברחובות קיסרין ומקשיב לוויכוח התושבים, אם עמודי העיר אמנם בוכים או רק 'מזיעים',⁴⁵ הוא קורא כתובות בשווקים של דורא-

35 תרכיץ, ה (תרצ"ד), עמ' 109.

36 שם, ז (תש"ו), עמ' 135.

37 הלכות הירושלמי לרמב"ם, נויארק תש"ח, עמ' סז.

38 הדאר (לעיל, הערה 5), עמ' 378.

39 בספרו, *Greek in Jewish Palestine*, p. 176.

40 יוונית ויוונית בארץ-ישראל, עמ' 136.

41 למשל, שם, עמ' 245 ואילך; *Texts & Studies*, p. 170.

42 לשוננו, לב (תשכ"ח), עמ' 94 ואילך.

43 יוונית ויוונית בארץ-ישראל, עמ' 24.

44 'דחים והמכודנין להן', תרכיץ, נ (תשמ"א), עמ' 128 ואילך.

45 ספר היוכל לכארוך (לעיל, הערה 24), עמ' רלט.

אירופוס, 46 ומציץ לחנויות הבשר בטבריה.⁴⁷ ואפילו מעיין ביריקתם המיוחדת של אנשי אלכסנדריה.⁴⁸

וגם כאן מתגלה השלמות שבעבודתו. חוקרי ההלכה, הריאליה, הלשון והנוסח שקדמו לו, ביררו להם עניינים לעסוק בהם על-פי מה שנתחדש להם. אבל הוא הרי מפרש את התוספתא על הסדר, ועל כן מבאר הוא הלכה בצד הלכה, כל עניין וכל אגדה, כל כלי, צמח ומיבנה — על-פי מה שמזמן לו הטקסט.

ואמנם יש ויפנה ממלאכתו כדי להגיב ולהאיר תגליות שמזדמנות חדשים לבקרים. כך נזקק הוא לאחרונה לכתובת עין-גדי,⁴⁹ עם שהוא נכנס לתעשיית שמן האפרסמון ועוד יותר לחוקי אגודות מגדלי הבשמים. בהערותיו לכתובת מגבעת המבחר,⁵⁰ כמו בכתובת ההלכית מבית-שאן,⁵¹ מרצה הוא במרוכז כל הלכות כותים. וכשם שבכתובת מבית-שאן חוזר הוא ומבסס את שכתב על פירסומה על-פה של המשנה⁵² ומפרש את הכתובת כאיגרת בית-דין שפסקו לאנשי רחוב — על-פי המלה 'שלום' — כך מתפלמס הוא עם היסטוריון כגרינץ בעניין הכתובת מגבעת המבחר. ובדברים בוטים מעמיד הוא על השערות היסטוריות שמציעים לנו היסטוריונים, הנופלות בפני דקדוקיו של הפילולוג-הפרשן. כדרך שעשה ביתר שאת ויתר עזו, כשיצא כנגד ההיסטוריון הוותיק יצחק בער.⁵³

מהר"ש ליברמן מעורה ובקיא היה בהוויות העולם, בימינו כבימי קדם. על שולחנו יכולת למצוא 'מילון לסלנג העברי' משום שבפירושו, ואפילו ב'תוספתא כפשוטה' תמצא הבאות מן הסלנג, שהרי כך פירש 'אין מוציאין אגודל במקדש', על-פי משחקי הנערים באמריקה — No thumbs!⁵⁴ כמו שפירש בעניין סגולות רפואה: 'זוכרני שכן תלו לילדים חוט אדום בצואריהם בעיירתי מוטילה בשעת מגפת האדמת'.⁵⁵ ואף בעניינים שבממון — והוא הבין בממון — כמה הרבה הלכות מסחר, נתפרשו עכשיו על-ידו בירושלמי ובתוספתא נזיקין, כמו שבעבר כבר ציין להלכה ששונה המשנה כנגד 'ספקולאנטים' בענייני אונאה וריבית.⁵⁶ וכדי לעמוד על נוסחו המדויק של הירושלמי, הוא מטריח עצמו אף לכית הדפוס של דניאל בומברגי בוונציה (שם נדפס הירושלמי לראשונה בשנת 1523) ועושה חשבון עם המגיה של בית-הדפוס ומוכיח לו שעשה מלאכתו רמיה.⁵⁷

וכל הירידה הזאת לפרטים — כדי לעלות ממנה לפירוש הנכון. והכול בקיצור ובפשטות. שכן זו דרכו בכל מקום. הפשטות היתה מכוונת אותו בכל אשר פנה, כמו בחייו, במשאו ומתנו עם

46 שם, שם.

47 קתדרה, יז (תשרי תשמ"א), עמ' 8.

48 תוספתא כפשוטה, נשים, ח, עמ' 755.

49 תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 24 ואילך.

50 פרקים, ב, ירושלים תשל"ד, עמ' 375 ואילך.

51 תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 54 ואילך.

52 יונית ויונות בארץ-ישראל, עמ' 216 ואילך.

53 Texts & Studies, p. 285; ספר היובל לבארון (לעיל, הערה 24), עמ' רלד ואילך.

54 תוספתא כפשוטה, מועד, ג, מבוא, עמ' יד.

55 שם, עמ' 85.

56 יד רא"ם, קבץ זכרון לא"מ ליפשיץ הי"ד, ירושלים תשל"ה, עמ' 222.

57 ספר היובל לר"ח אלבק, ירושלים תשכ"ג, עמ' 283 ואילך.

הבריות, כך בכתביו: 'ירושלמי כפשוטו', ו'תוספתא כפשוטה'. ואילו לעניין הקיצור, בקרוב יתפרסמו דבריו שנאמרו בבית הנשיא כשמלאו לו שמונים שנה: דרשה ארוכה שבבחינת הקיצור! וכבר לפני עשרים שנה נאמדו דבריו שבכתב על-פי 'אומדן מוסמך' בלמעלה מעשרת אלפים עמודי דפוס. תן דעתך: עשרת אלפים עמודי דפוס — בקיצור!

דרכו המיוחדת במחקר באה לידי ביטוי גם בביקורות ספרים שכתב, בעיקר בשנות הארבעים. אף שביקר את המחברים בעטו השנון והחד⁵⁸ וסילק טעויות בחינת 'בא בעל הכרם ויכלה את קוציו', עיקר מלאכתו, גם בביקורת, היתה לתלות אגב הספר המבוקר את פירושו שלו. ולא בכדי הוא שכתב רצונות דווקא על טקסטים חדשים ומהדורות מדעיות.⁵⁹ שם יכול היה לפרש עניינים שלא נתפרשו כהוגן, ולהאיר נוסחאות חדשות שעלו מכתב-יד, כדרך שהוסיף הערות למהדורות כ'ויקרא רבא'⁶⁰ ו'פסיקתא רב כהנא'⁶¹ ועוד. ואף שכמעט ארבעים שנה משך ידו מלכתוב ביקורת, הרי שבימים אלה נמסרה לדפוס ביקורת מפרי עטו, אולי השנונה והחריפה ביותר. גם בשני חיבוריו הקלאסיים — 'תלמודה של קיסרין', בו יצא להוכיח שירושלמי נזיקין נערך בקיסריה חמישים שנה קודם שנסדרו בטבריה שאר חלקי הירושלמי, ו'ספרי זוטא', שהוא שונה משאר מדרשי ההלכה משום שנערך בישיבת לוד — על אף שעיקרם מחקר וודאי, על-פי דרכי הביקורת הגבוהה לאמתה, שיקע מהר"ש ליברמן את פירושו החדשים. וכך כתב במפורש: 'נתלינו במחקר זה כבמסגרת להכניס לתוכה פירושים ובירורים להלכות הקשות והמרוכבות במדרש שלנו'.⁶²

אותה שלמות שהיתה דרכו של מהר"ש ליברמן במחקר התלמוד, אי-אפשר שלא לסיימה בגבולותיה מבלי לציין את שתיקתו. בחינת סייג לחכמה שתיקה. כשם שירד בכל עניין שדרש בו, לפרטים ופרטי פרטים, כך בכל מקום שלא עלה בידו לפרשו, או שהיה עליו לפרשו דרך השערה — פירש ליברמן ושתיק. רק 'שולחני עשיר' בשיעור קומתו שלו, יכול היה לנהוג איפוק כזה בעצמו בטענה: למה להיכנס להשערות דחוקות, בשעה שאפשר לעסוק ולפרש עוד הרבה מקורות בדרך וודאי. מידה זו של איפוק-מלפרש ממלאה למעשה את מידת השלמות באדם שכל תכליתו פירוש. ולדוגמא בלבד: על המאמר בבבלי ברכות (ג ע"ב) 'אין הקומץ משביע את הארי ואין הבור מתמלא מחוליתו', היה מקשה: אריה שרגיל בבשר, כלום ראית אותו אוכל חטים או שעורים? ('קומץ' בא תמיד בהקשר תבואה). ועוד, מה הקשר בין שני חלקי המשל? שיחזור וטען שהמאמר מקורו בארמית ועיקרו: 'לית קומצא מרויא לאריא — ולית גומצא מתמליא מחליא' שתרגמו: אין החגב משביע את הארי ואין הבור מתמלא מחוליתו. אלא שהתפעלות לבד — על דרך ההשערה — בלא הוכחות, אינו מתיר את עטו מלכתוב. פירש, ולא כתב! ובמשפט קשה בסוגיה בירושלמי

58 ראה, לדוגמא, בביקורתו על תוספות הערוך השלם, קרית ספר, יד (תרצ"ז), עמ' 224, ערך 'דרכון'; וביקורתו על ספר היישוב, סיני, ג (ת"ש), עמ' תסד ערך 'המוניא'.

59 'מסכת שמחות', מהדורת היגער, קרית ספר, ט (תרצ"ב), עמ' 53; 'מכילתא דר' ישמעאל', מהדורת לויטערבאך, שם, יב (תרצ"ה), עמ' 54; 'מסכת כלה', מהדורת היגער, שם, יג (תרצ"ו), עמ' 158; 'ספרי דברים', מהדורת פינקלשטיין, שם, יד (תרצ"ח), עמ' 323; 'מסכת סופרים', מהדורת היגער, שם, טו (תרצ"ח), עמ' 56, ועוד.

60 מהדורת מ' מרגליות, ד, 'ירושלים תשי"ח', עמ' תתסט ואילך.

61 מהדורת מנדלבוים, נויארק תשכ"ב, עמ' 473 ואילך.

62 ספרי זוטא, נויארק תשכ"ח, מבוא עמ' VII.

דוד רחנטל

יבמות — לא נדבקת מלה לחברתה. ושיער ליברמן, אולי אין כאן אלא רמזי-מלים לשלד הסוגיה, מעין 'סימן' שבבבלי. אלא שלא מצאנו סימן בכל הירושלמי. שתק, ולא פירש. עכשיו, משנמצא 'סימן' בירושלמי נזיקין בכתב-יד החדש שגילה אדוני אבי, חזר מהר"ש ליברמן גם לסוגיית יבמות.

זכה דורנו וזכינו אנו שקם לנו בימינו חכם וחוקר בשיעור-קומה מיוחד במינו. עכשיו, משאיבדנו את מהר"ש ליברמן, לקח עימו את מפתחות החכמה, וננעלו בפנינו שערי כל אותם תחומים שהזכרנו.

ועל דרך ששנו חכמים בתוספתא סוטה, נאמר אנו כאן היום :

משמת ר' שאול בר' משה

בטל ספר תורה, ובטלו אנשי עצה ומחשבה ;

בטלו זרועי תורה, ופסקו מעינות חכמה ;

בטלה עטרת חכמים, ובטלו השוקדנים ;

ניטל הטעם והריח.

וכדבריו ז"ל בהם פתחתי: 'נתייתמנו, נתייתם המקצוע, נתייתם הדור !'

